

KONEKTOR ADWERSATYWNY W JEZYKU POLSKIM I SZWEDZKIM

1. Pojęcie konektora¹ ("spajacza") jest określone na gruncie lingwistyki tekstu. Konektor łączy zdania lub grupy zdań. Jest zbiorem środków leksykalnych i syntaktycznych. Konektor adwersatywny może być realizowany za pom. spójników, przysłówek, partykuł i in. części mowy. Pojęcie konektora jest więc szersze, niż pojęcie spójnika adwersatywnego. Przedmiotem niniejszego referatu jest kontrastywna analiza konektora adwersatywnego.

2. Stosunek adwersatywny między zdaniami jest tu definiowany pragmatycznie². Najogólniej mówiąc, stosunek ten polega na przeciwstawieniu się oczekiwaniom odbiorcy tekstu, oczekiwaniom, które mogą wynikać z poprzedzającego kontekstu. Konektor adwersatywny różni się od łącznego, wyrażanego spójnikami kopulatywnymi, np. 'i', 'a'. Zdanie:

(1) *Jan jest wysoki a Ewa jest mała.*

Jan är lång och Eva är kort.

uznajemy za tzw. dysymilacyjne³. W zdaniu polskim 'a' nie da się wymienić na 'i'. W szwedzkim 'och', które może być zastąpione przez 'medan däremot' oddaje ten sam typ związku. Polski spójnik 'a' może być wzmocniony przez 'natomiast', które to połączenie również uznajemy za dysymilacyjne. Jako adwersatywne traktujemy zdania:

(2) *Jan jest wysoki, ale Ewa jest mała.*

Jan är lång, men Eva är kort.

'Ale' ('men') implikuje w powyższym przykładzie retrospektywnie

1 Por. I. Bellert, "O pewnym warunku spójności tekstu". W: *O spójności tekstu*, pod red. M. R. Mayenowej, Wrocław 1971.

2 M. A. K. Halliday and R. Hasan, *Cohesion in English*. London 1977 s. 250.

3 W. Maciejewski, *Problemy polsko-szwedzkiej kontrastywnej gramatyki tekstu*. Maszynopis powielany, 1979 r.

oczekiwanie na stosunek dysymilacyjny; zdanie (2) jest sensowne jako odpowiedź na pytanie:

Czy Jan i Ewa są wysocy?

Är Jan och Eva långa?

Tzw. pozytywne założenie pytania⁴ brzmi w tym przypadku: 'Jan i Ewa są wysocy'. Zdanie (2) "rozbija" to założenie i wyraża jednocześnie kontrast: 'Nie jest tak, że Jan i Ewa są wysocy. Jan jest wysoki, ale Ewa jest mała.' Zdanie (1) takiej interpretacji nie może otrzymać, jest deskryptywne, protokolarne.

Oczekiwanie, zawarte w pozytywnym założeniu pytania, może zostać zanegowane w inny sposób:

(3) *Jan jest wysoki, ale Ewa nie. // ale nie Ewa.*

Jan är lång, men det är inte Eva. // men inte Eva däremot.

W tekście ciągłym, niedialogowym 'ale' ('lecz') ma charakter retrospektywny, dyskutuje z jakimś innym, przeciwstawnym poglądem, lub implikuje możliwość odmiennego zdania.

Jako cechę szczególną stosunku adwersatywnego uznajemy relację pragmatyczną, przeciwstawienie się oczekiwaniom odbiorcy tekstu. Cecha ta pozwala na odróżnienie stosunku adwersatywnego od asymilacyjnego ('Jan jest wysoki i Ewa też jest wysoka') oraz dysymilacyjnego ('Jan jest wysoki a Ewa jest mała'). Por. szw. 'Jan är lång och Eva är också lång' oraz 'Jan är lång och Eva är kort'. Określona wyżej relacja pragmatyczna nie pozwala natomiast na odróżnienie niektórych zdań tzw. koncesywnych (przyzwalających) od adwersatywnych. Do kwestii tej wrócimy niżej w p. 7.

3. Spójniki, partykuły i przysłówki występujące w funkcji adwersatywnej:

p o l s k i e	s z w e d z k i e
i (emfat.)	och
'Już późno i on wciąż siedzi!'	
a	men / och
ale	men
lecz	men

⁴ J. Giedymin, *Problemy, założenia, rozstrzygnięcia*. Poznań 1964.

nie tylko..., lecz także	inte bara..., men också
(może występować także w funkcji łącznej)	
wprawdzie..., lecz	förvisso/visserligen..., men
co prawda..., lecz	visserligen..., men
nie..., ale/lecz/tylko	inte..., utan
(* nie..., a)	(* inte..., men)
ale jednak	men ändå
z drugiej (jednak) strony	å ena ... å andra sidan
jednak, natomiast	dock, ändå, emellertid, däremot
ale za to	men istället
lecz raczej	men snarare
niemniej (jednak)	icke desto mindre

Większość wymienionych powyżej wyrażen w funkcji konektorów adwersatywnych posiada w obydwu językach podobną dystrybucję i znaczenia. (Pomijam tu zagadnienia szyku wyrazów w języku szwedzkim, nie mieszczą się one w zakresie niniejszych rozważań). Bardziej szczegółowego komentarza wymagają spójniki: pol. 'a' i jego adwersatywne odpowiedniki w języku szwedzkim, oraz szwedzki spójnik 'utan'.

4. W opisach języka polskiego spójnik 'a' jest uważany za dwufunkcyjny: kopulatywny i adwersatywny. 'a' uznajemy tu za adwersatywne, gdy jest równoznaczne z innymi spójnikami adwersatywnymi, oraz gdy zamiana takiego 'a' na spójnik kopulatywny 'i' jest możliwa i powoduje zmianę sensu. Np. zdania:

(1) *Tu było zacisznie, a nad rzeką wiał wiatr.*

Här var det rofyllt, medan det däremot blåste vid stranden.

nie są w tym sensie adwersatywne. Zdań:

* *Tu było zacisznie i nad rzeką wiał wiatr.*

* *Här var det rofyllt och det blåste vid stranden.*

nie można uznać za poprawne. 'a' wyraża tu stosunek dysymilacyjny. W kontekście:

(2) *Napisałem do ciebie list, a nie wysłałem.*

Jag har skrivit färdigt ett brev till dig, men jag har inte postat det.

'a' jest bliskie spójnikowi 'ale', 'lecz' i ma interpretację adwersatywną.

Spójnik 'a' wprowadzający zdanie zanegowane może wyrażać kontrast, wtedy też nie jest interpretowany adwersatywnie, por.:

(3) *Prawda zwycięża, a nie fałsz.*

Det är sanningen som segrar och inte falskheten.

W przykładzie (2) pol. 'a' odpowiada szw. 'men', w (3) szw. 'och'.

Inny przykład stosunku adwersatywnego wyrażonego za pomocą 'a' wzmocnionego przez 'dopiero':

(4) *Ma dopiero trzydzieści lat, a wygląda na pięćdziesiąt.*

Han är bara trettio, men ser ut som femtio.

Nieco inaczej przedstawiają się konstrukcje typu:

(5) *Jeszcze nie wyzdrowiał, a już pracuje.*

'Ale' daje się wprowadzić w kontekście:

Czy Jan jeszcze na zwolnieniu lekarskim? (potoczne)

Är Jan fortfarande sjukskriven?

- *Jeszcze nie wyzdrowiał, ale już pracuje.*

- *Han har inte blivit frisk än, men arbetar redan.*

Zamiana tego typu jest analogiczna do omówionej w p. 2 na przykładzie (2).

Spójnik 'i' może mieć sens adwersatywny w następujących przykładach:

(6) *Już czwarta i on wciąż nie przychodzi.*

Klockan är fyra och han har inte kommit än.

Por. też:

Już czwarta, a on wciąż nie przychodzi.

Już czwarta, lecz on wciąż nie przychodzi.

Zmiana 'i' na 'a' w tym kontekście może oznaczać obniżenie ekspresji. Szw. 'och' w (6) jest również ekspresywne, por. "*Det dagas red'n och Frithiof kommer icke*".⁵

Zdania (5) i (6) wyrażają dodatkowo relację czasową, można je tu określić jako adwersatywno-temporalne.

5. Podobieństwo strukturalne języków polskiego i szwedzkiego w sposobie wyrażania stosunku adwersatywnego sięga

5 Cyt. za B. Collinder, *Svensk språklära*, Lund 1974, s. 147.

dość głęboko. Obydwa języki np. odróżniają kontekst pozytywny od kontekstu po zdaniu zanegowanym. W pol. reguła zabrania użycia 'a' po zdaniu zanegowanym i wprowadza 'ale', 'lecz', ew. 'tylko'. W j. szw. istnieje reguła wprowadzająca po zdaniu zanegowanym spójnik 'utan' zamiast 'men', np.

(1) *Han gick inte på bio, utan stannade hemma.*

Nie poszedł do kina, tylko został w domu.

Interesujące są sytuacje, kiedy 'men' można wprowadzić w taki kontekst, por.

(2) *Ile zapłaciłeś za samochód?*

- Nie mam samochodu, tylko rower.

Hur mycket fick du betala för din bil?

- Jag har ingen bil, utan en cykel.

Negowana jest tu zawarta w pytaniu presupozycja, że ktoś ma samochód. Odpowiedź jest więc sprostowaniem, wprowadza raczej poprawkę do wiedzy pytającego, niż się jej przeciwstawia.

(3) *Można tam dojechać samochodem lub rowerem. (Czy masz samochód albo rower?)*

- Samochodu nie mam, ale mam rower.

Man kan ta sig dit med bil eller cykel. (Har du någon bil eller cykel?)

- Någon bil har jag inte, men en cykel.

Odpowiedź neguje pierwszy człon alternatywy i wyraża kontrast. 'tylko'/'utan' są spójnikami wyrażającymi sprostowanie, 'ale' i 'men' wyrażają w podobnej sytuacji kontrast. Pol. 'nie tylko..., lecz także' odpowiada 'inte bara...utan också':

(4) *On jest nie tylko głupi, lecz także nudny.*

Han är inte bara dum, utan tråkig också.

Trzeci rodzaj stosunku adwersatywnego między dwoma zdaniami, z których pierwsze jest zanegowane, charakteryzuje się obligatoryjnym użyciem spójników 'ale'/'men'. Wymiana na 'tylko'/'utan' nie jest możliwa:

(5) *Ja nie mam samochodu, ale on ma.*

Jag har ingen bil, men han har en.

Nie mogę pójść do kina, ale mogę się wybrać na krótki spacer.

// ale na krótki spacer mogę się wybrać.

Jag kan inte gå på bio, men en liten promenad kan jag ta.

'men' tłumaczone jako 'ale' w (5) nie daje się zastąpić przez 'utan', gdy po zdaniu zanegowanym następuje zmiana tematu. Tak połączone zdania wyrażają również kontrast. Obydwa języki reagują na podobne typy kontekstów, funkcje spójników adwersatywnych się pokrywają. Omówionych w p. 5 dystynkcji nie zna np. j. angielski (por. 'but'⁶).

6. Osobnej chwili uwagi wymaga szwedzki przyimek "utan", który wprowadza frazę werbalną w bezokoliczniku, lub całe zdanie, najczęściej w funkcji okolicznika sposobu:

(1) *Han gick utan att säga någonting.*

Wyszedł nic nie mówiąc.

"Utan" jest wyrazem homonimicznym, występuje w funkcji spójnika (por. p. 5) i przyimka. Homonimii tego typu nie zna j. pol., ang., niem., franc.⁷ Gdy zachowana jest jedność podmiotu, fraza taka daje się przełożyć na polski za pomocą imiesłowa współczesnego lub uprzedniego, w przypadku zmiany podmiotu ulega nominalizacji:

(2) *Han gick utan att vi visste det.*

Poszedł bez naszej wiedzy.

Konstrukcje tego rodzaju są tu tylko wzmiankowane, nie należą bowiem do struktur adwersatywnych sensu stricto.

7. Bliski związek z omówionymi konstrukcjami adwersatywnymi mają niektóre zdania tzw. przyzwalające⁸ (koncesywne), zwłaszcza takie, które są sformułowane w trybie oznajmującym i dają się przekształcić w bliskoznaczne zdania adwersatywne. Różnica pragmatyczna między zdaniami adwersatywnymi i koncesywnymi tego rodzaju polega na tym, że ostatnie umożliwiają nadawcy odmienną strategię komunikacyjną - "zawiedzione oczekiwanie" odbiorcy może być antycypowane - na początku wypo-

6 Por. M. A. K. Halliday, *op. cit.* s. 237.

7 M. Ljung, S. Ohlander, *Allmän grammatik*, Lund 1971, s. 178.

8 M. A. K. Holliday, *op. cit.* zalicza wszystkie typy zdań koncesywnych do adwersatywnych.

wiedzenia pojawiają się albo spójniki 'mimo, że', 'choć', 'choć', (trots att, fastän, fast), albo człon zawierający informację wprowadzaną w zdaniu adwersatywnym przez 'ale' (men). W ten sposób zdania koncesywne uprzedzają odbiorcę o niespełnieniu oczekiwanych przez niego sensów.

Konstrukcje koncesywne i adwersatywne mogą się naturalnie pojawiać w tekście monologicowym, ale wtedy mamy prawo mówić o "wewnętrznym zdialogizowaniu"⁹ takiego tekstu. Porównajmy serię zdań:

- (1) *Pelle jest chory, ale pracuje.*
Pelle jest wprawdzie chory, ale jednak pracuje.
Chociaż jest chory, Pelle pracuje.
Pelle pracuje, mimo, że jest chory.
Pelle är sjuk, men arbetar.
Visserligen är Pelle sjuk, men han arbetar ändå.
Fastän Pelle är sjuk, arbetar han.
Trots att Pelle är sjuk, arbetar han.
Pelle arbetar, fastän han är sjuk.

Wyrażenia typu 'mimo, że', 'choć' mają odwrotną dystrybucję, niż spójniki adwersatywne - wprowadzają zdania, których w wersji adwersatywnej nie poprzedza spójnik adwersatywny.

Związek zdań przyzwalających z adwersatywnymi jest ograniczony. Zdania koncesywne określonego typu dają się transformować w adwersatywne, transformacja w kierunku odwrotnym jest jednak ograniczona: zwłaszcza zdania adwersatywne wprowadzające poprawkę do wiedzy odbiorcy (por. szw. spójnik 'utan' po zdaniu zanegowanym) oraz zdania wyrażające kontrast nie posiadają odpowiedników koncesywnych. Podobny sens mają np. zdania:

- (2) *Wstał o siódmej, ale jednak (a jednak) się spóźnił.*
Mimo, że wstał o siódmej, spóźnił się.
Han steg upp klockan sju, men kom ändå för sent.
Fast han steg upp klockan sju, kom han för sent.

⁹ Por. T. Silman, *Probleme der Textlinguistik*. Heidelberg 1974. oraz W. Maciejewski, rec. tej książki w: *Glottodidactica*, vol. X.

Podobieństwo strukturalne języków polskiego i szwedzkiego jest również w tym punkcie duże; reguła, która zakazuje transformacji niektórych typów zdań adwersatywnych w koncesywne posiada związek z faktem "reagowania" obydwu języków na negację w pierwszym członie zdań adwersatywnych.

Mówiący dysponuje analogicznymi środkami, zarówno wtedy, gdy chce realizować strategię retrospektywną (środki adwersatywne), jak i antycypującą - środkami struktur koncesywnych.

8. Wynikiem niniejszej analizy jest twierdzenie, że związki między konektorami: kopulatywnym i adwersatywnym oraz adwersatywnym i niektórymi strukturami koncesywnymi są w obydwu językach analogiczne. Pewne różnice zaznaczają się w strukturach dysymilacyjnych, co jest przedmiotem osobnego opracowania¹⁰. Dalsze badania w zakresie polsko-szwedzkiej kontrastywnej gramatyki tekstu obejmują inne typy konektorów - alternatywny, przyczyny, celu itp. oraz analizę powiązań wyrażanych za pomocą zmiany perspektywy syntaktycznej - transformacje nominalizujące, pasywizujące itp. Osobnym zagadnieniem są tzw. wyrażenia implikatywne, np. przymiotniki w stopniu wyższym i najwyższym w obydwu językach. Różnice w budowie tych konektorów są częstokroć większe, niż w strukturze konektora adwersatywnego. Spójność tekstu jest jednakże osiągnięta za pomocą analogicznych relacji semantycznych.

Za uwagi w dyskusji autor dziękuje p.p. Renacie Grzegorzczkovej, Romanowi Laskowskiemu, Lennartowi Lönngrenowi, Barbro Nilsson i Olofowi Paulssonowi.

10 Por. W. Maciejewski, *Problemy ...*, op. cit.